

—— Kristin Järvstad, »Bearing witness to one's time. Accounts of anti-Semitism and persecution in Swedish 1940's prose fiction.«

—— A B S T R A C T ———

In this article three novels by Margareta Suber (*Vänd ditt ansikte till mig*, 1942), Marika Stiernstedt (*Banketten*, 1947) and Gurli Hertzman-Ericson (*Hjälteglorian*, 1950) are discussed as testimonies of their time, the politically and ideologically charged 1940s. The authors are portraying the lives of those most affected by war, also in a Swedish setting: Jewish refugees and the Jewish population in Sweden, all exposed to anti-Semitism. Suber, Stiernstedt and Hertzman-Ericson also picture experiences from the persecution of the German Nazis, the first representations of the Holocaust written in Swedish fiction. The article analyses the different modes of narration used in order to formulate these traumatic experiences, for example the pseudodocumentary text and the traumatic memory that is forever repeated. In this discussion research on Holocaust fiction is used, for example Ernst van Alphen (1997) and Susan R. Horowitz (1997).

—— Kristin Järvstad is associate professor in comparative literature and senior lecturer in gender studies at Malmö University. She is currently working on a project called *Serving the Nation? Preparedness, Gender and National Identity in 1940s Sweden*.

—— Keywords: Swedish fiction, 1940s, testimony, Swedish Jewry, refugees, anti-Semitism, Holocaust

—— <http://lir.gu.se/LIRJ>

■—Kristin Järvstad—■

■—ATT VITTNA OM SIN TID. Framställningar av
antisemitism och förföljdas erfarenheter i
svensk 1940-talsprosa—■

■— I 1940-talets Sverige är samtidsromanen en framträdande romanform hos de kvinnliga författarna, ett uttryckssätt som ger dem möjlighet att skildra krigstiden och dess effekter, både inom och utom Sverige. I likhet med sina betydligt mer uppmärksammade manliga kolleger, som till exempel Vilhelm Moberg och Eyvind Johnson, är de delaktiga i en kritisk diskussion, där både beredskap och neutralitet sätts under lupp. Några exempel på kvinnliga kritiska röster är Karin Juel, Cajs Alstermark och Carin Fischer-Hugne, som bland annat skildrar kärlek över de ideologiska gränserna och på så vis även ger Fienden ett mänskligt ansikte.¹ Våldet är ett annat fenomen som granskas, vilket leder till en uppluckring av traditionella maskuliniteter och femininiteter: soldater väljer att lägga ner vapnen, kvinnor att mörda i pacifismens namn.²

Sammantaget fungerar dessa romaner från 1940-talet många gånger som ett slags vittnesbörd om en spänningsfylld tid, en tid då andra världskriget och dess konsekvenser präglar tillvaron på ett flertal plan – moraliskt, ideologiskt, materiellt. I föreliggande artikel ämnar jag diskutera tre romaner – Margareta Subers *Vänd ditt ansikte till mig* från 1942, Marika Stiernstedts *Banketten* från 1947 samt Gurli Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* från 1950 – som ger sig i kast med den svenskjudiska gruppens och de judiska flyktingarnas situation i en samtida svensk kontext, men även tar in förföljelserna av judar och oliktankande och vilka följder dessa får för de utsatta.³ I likhet med Sofi Ovarnström, som i sin studie *Motståndets berättelser* (2009) behandlar svensk litteratur från första världskriget, menar jag att en skönlitterär berättelse som utgår från krig och/eller det lidande och de konflikter detta orsakar, även utanför krigsskådeplatsen, kan ses som ett »fiktivt vittnesmål«.⁴ Jag följer här delvis också Sidonie Smiths och Julia Watsons brett inkluderande definition av »life writing«: »We understand *life writing* as a general term for writing of diverse kinds that takes a life as its subject. Such writing can be biographical, novelistic, historical, or an explicit self-reference to the writer«.⁵ Min utgångspunkt är fiktiva skildringar som behandlar betydelsebärande moment i olika liv och länkar dessa till samtidens akuta frågor. Jag tar också avstamp i tanken att en författare kan bidra till att förklara sin

tid och genom att reagera på en politiskt laddad samtid i sitt skrivande bli »the poet in the world«, för att använda Dana Greenes uttryck.⁶ I mitt fall handlar det om prosaförfattare som skriver sin tid – genom gestaltningen av olika liv – för att väcka och engagera sina läsare.

Subers, Stiernstedts och Hertzman-Ericsons kritiska ståndpunkt mot nazismen och Tyskland utgör en del av utgångspunkten för min diskussion. Alla tre författarna är till exempel representerade med inlägg i skriften *Mot antisemitismen* (1943), som redigeras av Daniel Brick och i vilken ett tjugotal skribenter deltar, alla välkända namn i sin samtid.⁷ Både Suber och Stiernstedt uttalar sig även om vikten av att ta ställning under kriget.⁸ Hertzman-Ericson och Stiernstedt skriver dessutom fler verk under 1940-talet som på djupet utforskar tidens frågor – Hertzman-Ericson ifrågasätter svensk neutralitet i *En hand i min* (1943) och *Deras hjärtan skola brinna* (1945), Stiernstedt skildrar fransk respektive polsk ockupation och det motstånd som detta krigstillstånd väcker i *Attentat i Paris* (1942) och *Indiansommar 39* (1944).

— Analysen av Subers, Hertzman-Ericsons och Stiernstedts romaner är indelad i två delar. Jag börjar med att diskutera olika framställningar av antisemitism hos Suber och Hertzman-Ericson. Här utgår jag främst från olika scener som är centrala för att ge inblickar i de samtidspolitiska skeendena och hur dessa påverkar olika karaktärers tillvaro. Därefter fokuserar jag de narrativa greppen i gestaltningarna av andra världskrigets förföljelser av judar och oliktankande. Den övergripande frågan genom hela analysen är: hur går författarna tillväga för att vittna om och skapa förståelse för utsatta i sin samtid – de judiska flyktingarna, svenskarna med judiskt påbrå, offren från koncentrationslägren? Men innan jag kommer in på denna fråga redogör jag kort för mina teoretiska utgångspunkter.

—TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER—

I utforskandet av Subers, Stiernstedts och Hertzman-Ericsons framställningar av förföljelse får jag anledning att använda mig av Sofi Qvarnströms »Recognizing the Other« (2012), där hon studerar hur folkmord kan gestaltas fiktivt. Med utgångspunkt i Judith Butlers studie om vem som kan sörjas i krig diskuterar Qvarnström möjligheten att via litterärt berättande skapa erkännande/igenkänning (»recognition«) från läsarens sida och få denna/e att sympatisera med de utsatta. Qvarnströms exempel är folkmordet på armenierna under första världskriget, ett folk som i dåtidens nordiska kontext i hög grad framstår som »den andre«.⁹ I samtidsromanerna från svenskt 1940-tal handlar det delvis om samma sak; att skapa förståelse för grupper som i ett dåtida svenskt perspektiv åtminstone till en viss grad är 'främmande'.

För att kunna diskutera framställningarna av andra världskrigets förföljelser hos Suber, Stiernstedt och Hertzman-Ericson vänder jag mig även till forskning om Förintelsen; de delar som behandlar fiktiva representationer, självbiografier och intervjumaterial.¹⁰ Diskussionen kring återgivning av Förintelsen är mycket moraliskt laddad och frågan om nödvändigheten av egen erfarenhet för att återge Förintelsens fasor har debatterats: kan personer som inte varit med om förföljelserna, i likhet med författarna vars verk utforskas i denna artikel, överhuvudtaget vittna om dessa? Självbiografier av överlevande har tillskrivits mest auktoritet eftersom de författats av de utsatta själva och för att erfarenheterna av Förintelsen inte heller omformulerats eller 'filtrerats' via fiktionen.¹¹ Detta leder till den andra stora diskussionsfrågan, nämligen om det är möjligt att skriva om Förintelsen i fiktiv form: fiktionisering har av kritiken betraktas som en ingång till både sensationsskriverier och historierevisionism, särskilt om icke utsatta har fattat pennen.¹² Förintelseforskningen förhåller sig dock i stort öppen till att diskutera texter från olika genrer, författade både av personer som varit utsatta och icke utsatta. För mitt vidkommande är jag enbart intresserad av att utforska *hur* författarna ifråga försöker återge fasorna och dessas följder, vilket lämnar auktoritetsfrågan därhän.

Eftersom framställningar av antisemitism kommer att diskuteras, finns det även anledning att blicka bakåt mot tidigare decennier då antisemitismen varit ett påtagligt inslag i svenska litterära gestaltningar av judar. Som exempel kan tas Sven Lidmans *Köpmän och krigare* från 1911 som diskuteras av Linn Areskoug i *Den svenske mannens gränsland* (2011): här förkroppsligar (den manlige) juden som figur en rad stereotyper – en modern Shylock, kall och beräknande, en person som smälter in överallt, alltid med sin egen vinning för ögonen. Juden är en symbol för modernitet och urbanitet, en »legering« i Lidmans formulering, utan rötter i den svenska myllan och därmed också svenskens motsats.¹³ På 1930-talet finner vi fortfarande dessa antisemitiska stereotyper i litteraturen, i skildringen av både personlighetsdrag och utseenden hos judiska gestalter: i bland annat Agnes von Krusenstjernas *Fröknarna von Pahlen* (1930–35) blir den manlige juden än en gång modernitetens vinningslystna symbol. Den judiska kvinnan är uppenbart inte en del av denna modernitet utan framstår i hög grad som kropp utan intellekt – possessiv moder eller erotoman.¹⁴ Rör vi oss däremot över till 1940-talet, till de etablerade förlagens utgivning av kvinnliga författare som det handlar om här, lyser antisemitiska inslag med sin frånvaro, däremot *skildras* antisemitism, som vi kommer att se nedan.¹⁵

För att analysera framställningarna av antisemitism i svensk 1940-talslitteratur kommer jag att ta hjälp av historisk forskning och dess begreppsanvändning. Den generella bilden som

ges i denna forskning av svenska förhållanden under 1900-talets första decennier är att antisemitismen finns närvarande i vardagen, i politik och i medier, som vi sett även i skönlitteraturen.¹⁶ Karin Kvist Geverts och Mikael Byström talar om ett »antisemitiskt bakgrundsbrus« under 1930- och 1940-talen.¹⁷ Detta måste givetvis skiljas från den antisemitism som utvecklades i det nazistiska Tyskland där förintelse av judarna är målet.¹⁸ Carl Henrik Carlsson låter begreppet »vardagsantisemitism« beteckna allmänt spridda och oreflekterade fördomar om judar och judiskhet, ett begrepp jag kommer att nyttja i min analys.¹⁹

— NAZISTISK AVART OCH SVENSK
'NORMALITET'

När det gäller frågan om skildringar av antisemitism intar Subers *Vänd ditt ansikte till mig* en särställning i svensk litteratur från 1940-talet. Romanen ägnas i sin helhet åt en svensk familj med judiska rötter som starkt påverkas av tidens antisemitiska stämningar och förföljelserna av judar. *Vänd ditt ansikte till mig* ges ut i oktober 1942. Ingvar Svanberg och Mattias Tydén poängterar i *Sverige och Förintelsen* (2005) att det är främst efter årsskiftet 1942/43 som rapporteringen från kriget ser delvis annorlunda ut, detta eftersom Tyskland inte längre framstår som oövervinnligt efter svåra förluster bland annat i Sovjetunionen. Att det föreligger en »större frispråkighet« om judeförföljelserna efter denna tidpunkt är därför enligt Svanberg och Tydén »inte automatiskt hedrande«.²⁰ Subers roman ges med andra ord ut innan denna 'tidsgräns' och att undersöka graden av hennes »frispråkighet«, både i relation till frågan om antisemitism och till judeförföljelserna, blir därför intressant. Diskussionen om antisemitism i detta avsnitt kommer att kompletteras med en analys av Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* med dess efterkrigsscenario. Båda författarna fungerar i sina återgivning av antisemitismen tydligt som »författare i världen«, för att tala med Greene, som genom sina fiktiva återgivning försöker öppna andras ögon för vad som pågår i samtiden.²¹

— Den svenska familjen med judiskt påbrå i Subers roman möter vi under vintern 1939 och våren 1940. Familjen Zender består av den halvjudiske fadern Edvard, hans hustru Karin, utan judiskt påbrå, samt deras fyra barn: Sally, Anna Nora, Nils Ivar och Dina. I ett tillbakablickande avsnitt får vi även möta Edvard Zenders förfäder, men det är de samtida avsnitten, som inleder och avslutar romanen, som är i fokus här. Nils Ivar är huvudperson i dessa delar, en känslig person som starkt reagerar på tidens antisemitiska uttryck. I Subers gestaltning är frågan om den patrilineära överföringen av judendomen i fokus. Nils Ivar som den ende sonen är den av syskonen som hyser ett stort intresse för judisk kultur och tankevärld, ett intresse som

väcks av en klasskamrat som är judisk flykting. Under skildringens gång kommer han också att förakta fadern som inte konfronterat sitt judiska arv. Idealbilden finner vi i en annan mansgestalt, Edwards kusin, Jacob Zender, heljude, men samtidigt aktad svensk, med både fysisk och moralisk resning, som självklart tar ställning för de judiska flyktingarna. Nils Ivars dubbla påbrå blir ett problem för honom och han förmår inte göra ett tydligt ställningstagande för sin judiskhet: detta, i kombination med oförmågan att agera för samtidens utsatta judiska flyktinggrupp, leder till hans självmord.

Det tydligaste exemplet i texten på den svenskjudiska familjens utsatthet får vi när Nils Ivar tar med sig systemen Sally för att lyssna på en nazistisk föredragshållare – detta för att de båda skall få en inblick i tidens nazistiska rörelse. Lokalen där föredraget hålls beskrivs i detalj i texten: här finns bland annat en skulptur som glorifierar »den Ariske Mannen, den Idealiske Ledaren, det Rena Blodet«. ²² Önskan att anknyta till forn-nordiska, underförstått fornstora dagar är tydlig i själva inredningen och föreningen heter också Valhall. Detta för tankarna till det samtida Samfundet Manhem, en förening som just vill anknyta till svensk forntid och som hyser starka sympatier för Nazityskland. ²³ Ur syskonens perspektiv – nära lierat med berättarens – tillhör personerna i publiken övervägande en välmående medelklass, men skrivs också fram som förfördelade personer på olika grunder. När denna publik förstår vem Nils Ivar och Sally är jagas de ut ur lokalen och skriken ekar efter dem: »Vi är svenskar, vi! Ut med judarna!«. ²⁴ Scenen är illustrativ som en parallell till den tyska politiken där en högljudd majoritet kör ut en utsatt judisk minoritet. Här använder sig Suber av greppet att låta läsaren möta den upphetsade folkhopen ur de förföljdas perspektiv för att därmed öka möjligheterna till identifikation med dessa som ett led i en »identifikationsskapande strategi«. ²⁵

I sitt tal griper den nazistiske föredragshållaren vilt omkring sig:

— Engelsk och amerikansk politik är enbart judisk [...] Det var också judar bakom den franska revolutionen, och det var också de som gjorde slut på de franska aristokraterna av germanskt blod. Det var judar som orsakade de katastrofala sandstormarna i Mellersta Västern därför att de av profithunger hade fördärvat jorden ... Hela Amerika är redan underminerat av de judiska parasiterna ... [---] Men här i landet, hur är det här? Här vimlar det av judepack och inga lagar skyddar det dyrbara germanska blodet! Men var förvissade, judelagarna kommer, kommer snart, så fort nazismen segrat. Den *måste* segra fort, innan befolkningen blir förstörd av judar och abortörer. Dödsstraffet skall återinföras och då, då *skjuter* vi dem!²⁶

Citatet visar på de nazistiska utfallen som groteska och förvridna, utan något som helst intresse för argumentation eller underbyggnad för det som påstås, vilket gör talet både löjväckande och kusligt. Den grova retoriken känns igen från den nazistiska ideologin: historieskrivningen som skuldbelägger judarna, judarna som ett globalt hot, den parasiterande judiska rasen som den överlägsna germanska rasens fiende.²⁷ Carlsson delar i sin avhandling *Medborgarskap och diskriminering* in antisemitismen i en graderad skala, från attityder, som vardagsantisemitism, som nämnts ovan, via informell diskriminering över till krav på 'legal' antisemitism. Själva handlingarna börjar i nästa steg, vid genomförandet av den 'legala' antisemitismen som följs av övervåld av allt grövre slag, från pogromantisemitism med fysiskt våld till fördrivningsantisemitism och den slutliga förintelseantisemitismen.²⁸ I detta textstycke hos Suber finner vi både den antisemitism som kråver legalisering, men åven förintelseantisemitismen som ett slutligt mål. Dock skapas en spåning i texten eftersom föredragshållaren beskrivs med hjälp av starkt rasistiska stereotyper. Nils Ivar betraktar talaren och ser en »negroid typ med mörkt grumlig hud och fruktansvärd kåke. Hans leende blottade en rad ojåmna, rovdjursvita tånder med underbett«.²⁹ Beskrivningen kan tolkas som att Suber här vill förmedla nazismens vidrighet, åven via nazistens yttre, och därmed få läsaren att ta stållning, men texten visar samtidigt att det vid denna tidpunkt år fullt möjligt att formulera sig på detta sätt när det handlar om människor som befinner sig utanför vithetsnormen.

I övrigt rör de flesta uttrycken för antisemitism hos Suber vardagsantisemitism eller informell diskriminering, som trånger in i familjen Zenders tillvaro. Så blir till exempel Dina förolåmpad i skolan på grund av sin judiska börd och får höra att tyskarna gör rätt som försöker »förinta« judarna. Dina berättar: »Förinta, förstår ni säger [klasskamraten], det år detsamma som like – likvidera i Tyskland«.³⁰ Den diskriminerande behandling som Dina möter från en jämnårig, visar att det finns en bördig jordmån för judefientliga åsikter och hot mot judar som får legitimitet av den nazistiska politiken i Tyskland. Ordet »förinta« får här en tidig användning som pekar framåt mot den judiska gruppens öde: enligt Svanberg och Tydén i *Sverige och Förintelsen* år det först 1942–1943 som begreppet närmar sig den betydelse som det har idag.³¹ Härigenom skårps också det politiska budskapet i romanen.

Enligt Kvist Geverts år »moderata antisemitiska förestållningar [...] en del av det 'normala' i det svenska samhället« under 1930- och 40-talen.³² Ett tydligt uttryck för vardagsantisemitismen som en del av 'svensk normalitet' får vi i familjen Zenders eget sköte, via den icke-judiska Carin Zender vars oanande ståndpunkt inför sin egen familjs judiska påbrå gör att hon i det närmaste får schavottera för sin stupiditet. Inför

några väninnor hävdar Carin Zender att hennes barn är svenska, vilket skiljer dem fundamentalt från »riktiga judar« som hon »avskydde« – »sådana som kom från utlandet, Gud vet varifrån. *Antisemit var hon inte*, men inte tyckte hon om dem.«³³ Fru Zender vill uppenbart distansera sig från det misshagliga begreppet antisemit, men hon skriver i samma sekund under på en av dess grundteser: hon kan inte med judarna på grund av deras främlingskap. Den höga graden av svenskt blod blir för Carin Zender en garanti för hennes barns svenskhet. *Deras* judiska påbrå och eventuella judiska identitet är för henne en icke-fråga. Svensk-judar, komna till Sverige vid en obestämd tidpunkt i det förflutna, är för fru Zender oproblematiserat helsvenska, där samtidigt judiska flyktingar/främlingar aldrig kan bli detsamma. Här fungerar denna karaktär som ett eko av den samtida debatten där just de försvenskade judarna, de som varit i landet sedan generationer, inte utgör ett problem.³⁴ Samtidigt avstår berättarrösten från att döma och moralisera utan ligger istället nära romankarakters reflektioner. Men när Carin Zender meddelar sin familj sin ståndpunkt och perspektivet därefter flyttas över till hennes oförstående make och barn avslöjas hon som avvikaren i sin egen familj, som representant för den politiskt nersövda svenskheten.³⁵

Även i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* får läsaren möta tydliga uttryck för svensk vardagsantisemitism. I detta verk diskuteras skuldfrågan gentemot judarna både på ett individuellt och på ett samhälleligt plan, men utifrån en icke-judisk familj. Huvudpersonen Bertil Wörn kommer att engagera sig för judarnas sak och åker mot romanens slut till Israel för att bidra till uppbyggnaden av landet. Liksom hos Suber är modern till huvudpersonen den som tillskrivs de antisemitiska åsikterna. Härvidlag föreligger en tydlig könsuppdelning i båda romanerna: mödrarna, den äldre generationens kvinnor, positionerade i intimsfären, står för vardagsantisemitismen, medan sönerna, den yngre generationens män, står för reflektion och empati. Den modrande femininiteten förstärker antisemitismen: det är endast sin egen avkomma dessa kvinnogestalter bekymrar sig om. Men i *Hjälteglorian* får vi också tydligt se gränserna för detta modrande: fru Wörn fruktar att sonen skall bli en »främling« då han lämnar Sverige för Israel, ett begrepp hon tidigare använt för att påtala de judiska flyktingarnas särart, en särart som innebär att de aldrig kan assimileras – för övrigt ytterligare en antisemitisk tankegång.³⁶ Denna handling, att flytta till Israel, klipper med andra ord navelsträngen till (den nationella) modern: härigenom blir sonen en av »de andra«.

Liksom hos Suber möter läsaren en scen hos Hertzman-Ericson där antisemitismen slår över i förföljelse. I samma hyreshus som familjen Wörn bor en judisk flyktingfamilj. Bertil ingriper när han en morgon finner sonen i familjen, Walter, upptröckt

mot en vägg. Ett par pojkar kastar hårda snöbollar på Walter, men han försvarar sig inte. I den sympatiserande Bertils ögon inkarnerar Walter det judiska, oförskyllda lidandet som även ger honom en visdom som långt överstiger hans ålder. Ovärnström menar att retoriska aspekter, det vill säga logos, ethos och patos, samverkar med berättandeperspektiven i den krigskritiska litteraturen.³⁷ I denna scen kan vi se hur Bertil blir den som representerar både ethos, det vill säga den moraliska instansen, och patos genom att själv beröras och därigenom förhoppningsvis också beröra: läsarens medlidande skall väckas för den försvarslösa judiska pojken.³⁸ I händelsen med pojken Walter formar berättelsen sig till en anklagelse: i den inkluderas alla icke-judar som bär på en »blodskuld« gentemot mot judarna efter kriget.³⁹

Bertil som romanens moraliska rättesnöre funderar efter händelsen med Walter över de tankegångar som finns i svenska hem: »Visst fanns det bra judar – men – [...] Vid själva ordet jude klibbade något undermåligt. Något som var *olikt dem själva*«. ⁴⁰ Svenskheten är självklar utgångspunkt, olikheten finns hos judarna, vilket påminner om de slutsatser som Areskoug drar utifrån Sven Lidmans framställningar i *Köpmän och krigare*: via judarna kan svenskheten definieras.⁴¹ För att närmare betrakta begreppet »klibbig« i citatet från Hertzman-Ericson vill jag föra in Zygmunt Baumans tankegångar i *Auschwitz och det moderna samhället* (1994). Bauman använder vid ett flertal tillfällen adjektivet »klibbig« för att karakterisera det han benämner »den begreppslige juden«: denne är ett hot som motverkar gränsdragningar både i det förmoderna samhället, där judarna blir en komplicerad grupp på grund av sin paradoxala position som kristenhetens grund och dess förnekare, och i det moderna samhället, när den liberalistiskt formade nationen växer fram. Denna samhällsform tillåter även judarna att överträda tidigare utstakade gränser på grund av ett vidgat medborgarskap, och då blir dessa än en gång »det smetiga ämne som luckrar upp gränsen mellan saker som borde hållas isär«. ⁴² I citatet ur *Hjälteglorian* blir begreppet »jude« i svenskarnas mun något som skall visa på lägsta tänkbara värde, men, i linje med Baumans resonemang, fungerar det samtidigt som ett argument för avskiljning: denna grupp människor och deras »klibbighet« vill inte svenskarna befatta sig med.

Men det visar sig också finnas en gräns för antisemitismen, som enligt Subers framställning går vid maskulint hjältedåd i krig. Detta framstår i blyxtbelysning när familjen Zenders heljudiska släkting, Elias Zender, kommer hem från finska vinterkriget och har förlorat ena armen. Enligt alla definitioner är han en hjälte. Vid Elias sida befinner sig Anna Noras fästman, också soldat, som möts av sin far, en man med antisemitiska åsikter och själv officer. Officeren, i texten förmedlad via sin sons genomskådande blick, är nu tvungen att erkänna den

sårade Elias Zenders hjältestatus, *trots* hans etniska tillhörighet. Här gör alltså Elias försvar av det svenska broderlandet Finland i kombination med att han uppenbart blivit sårad i strid att han åtminstone temporärt kvalificerar sig som *svensk* hjälte. I scenen med barnen Zenders släkting ser vi det som Bauman påtalar – hur den assimilerade juden, en produkt av moderniteten, gör gränsuppehållandet mellan judar och icke-judar omöjligt. I den process då de moderna nationerna skapas blir judarna »olika alla andra främlingar. De undergräver kort sagt varje skillnad mellan värdar och gäster, infödda och utlänningar« menar Bauman, ett spänningsförhållande som denna scen i Subers roman tydligt speglar.⁴³ Det liberalistiska medborgarkonceptet inkluderar med andra ord Elias Zender i nationen och därför måste han erkännas som svensk, en som till och med kan skrivas in i den svenska historien eftersom han kämpat för Finland. Elias som svensk hjälte blir samtidigt en anomali: Bauman pekar på hur de trans-nationella judarna enligt antisemitiskt färgade argument utgör ett opålitligt »tomrum« i nationen eftersom de inte kan förväntas hysa någon nationell lojalitet, en farhåga som även cirkulerar i en svensk kontext under kriget.⁴⁴ Genom att framhålla en judisk person som exemplariskt lojal mot nationen underminerar Subers framställning här en av antisemitismens grundteser.

— FÖRFÖLJELSERNA I FIKTIV FORM —

Innan jag övergår till att diskutera framställningarna av andra världskrigets förföljelser av judar (Suber, Hertzman-Ericson) och politiskt oliktankande (Stiernstedt), vill jag påpeka att det i övrigt finns få direkta referenser till Förintelsen och judeförföljelserna hos de kvinnliga prosaisterna under 1940-talet. Hertzman-Ericson talar om koncentrationsläger och »fotografier av svältande judebarn« i *En hand i min* (1943), hos Elly Jannes nämns personer »av annan ras« som får svälta ihjäl i plomberade tågvagnar i *Detta är mitt enda liv* (1944). Stiernstedt relaterar en händelse i *Attentat i Paris* (1942) där unga fransmän slår sönder en judisk handlares skyltfönster, Karin Lyberg återger en liknande händelse i *Minne, vad vill du mig?* (1944) när en av karaktärerna, som själv har en judisk far, ser ordet »judejävel« skrivet över ett skyltfönster i Stockholm. I Stiernstedts *Indiansommar 39* (1944), som i huvudsak utspelar sig i en polsk by, hänger nazisterna den åldrige rabbinen i sin egen trädgård. Efter kriget finner vi, förutom *Banketten* och *Hjälteglorian*, Birgit Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* (1945) där huvudpersonen bevittnar hur judar slås ner av en upphetsad folkhop på öppna gator i Hamburg.⁴⁵

Suber, Stiernstedt och Hertzman-Ericson återger med olika medel brottstycken av nazisternas förföljelser under andra världskriget och/eller den påverkan dessa haft på de utsatta personerna. Genom denna sin strävan fungerar författarna

ifråga som förmedlare av sin tids mest brännande problematik och också som »life writers« i bemärkelsen att de skildrar andras (hotade) liv.

Som redan påtalats är jag enbart intresserad av att utforska *hur* författarna ifråga försöker återge fasorna och de konsekvenser dessa får. Som också nämndes i inledningen kommer främst forskning om förintelselitteratur att tas till hjälp i denna diskussion. Enligt vad jag fått fram är Suber, Stiernstedt och Hertzman-Ericson de första att pröva att återge andra världskrigets förföljelser av judar och oliktänkande i fiktioniserad form i svensk litteratur.⁴⁶

— DEN DOKUMENTÄRA TEJNIKEN: VÄND DITT ANSIKTE TILL MIG

I *Vänd ditt ansikte till mig* får huvudpersonen Nils Ivar en vän i den judiske flyktingen David. När de kommer in på anledningen till Davids flykt påbörjar denne en berättelse:

— De kom på natten och hämtade både min far och mig. Vi hann inte klä på oss ordentligt. De misshandlade mera min far än mig. Jag – jag kan inte tala om det. Så småningom fick vi reda på att min far blivit förd till ett arbetsläger. Där dog han efter två år. Han var mycket stark och hade aldrig varit sjuk.⁴⁷

Denna korta återgivning är både stel och staccato-artad och David förmedlar ytterst schematiskt faderns öde. Ur denna knapphändiga berättelse är det dock möjligt att läsa ut det anmärkningsvärda i faderns död eftersom David understryker att denne var fysiskt kraftfull. På Nils Ivars fråga om fadern blev skjuten svarar David: »Det behövdes inte. Läs det här!«.⁴⁸ Den artikel från en svensk tidning som David ger huvudpersonen får fungera som ett medel för David – och även för författaren – att bygga ut berättelsen och ge ett svar:

— [Nils Ivar] hade läst liknande skildringar förr, de upprörde honom alltid [...] Det han läste här rörde fadern till David som gick där bredvid honom; det fick en grällare färg, kom honom så kväljande nära och blev kall verklighet, blev nakna ohyggliga fakta: de sexton arbetstimmarna utan vatten, söndag och vardag lika, de sadistiska prygelstraffen, den obeskrivliga smutsen, bristen på utrymme som förbjöd fångarna att någonsin ligga på rygg, piskslagen över ansiktet på dem som sjukanmält sig men såg »friska« ut, de offentliga hängningsstraffen i bakåtvridna armar tre meter ovan marken. Som i en ekande håla hamrade några lösryckta ord inne i hans huvud:

»Sjukanmälning av judar gillas inte, de är antingen friska eller döda. De som ska skjutas, tvingas att först

gräva sina gravar. En kula kostar inte mera än tolv öre
– 'precis vad en jude är värd!'«⁴⁹

Via referatets teknik får vi inblick i fasansfulla förföljelser som tydligt definieras som »verklighet« och »fakta«. Vi förstår dessutom att Nils Ivar läst ett antal liknande redogörelser, vilket pekar mot en faktisk förekomst av information.⁵⁰ När Suber frångår referatet och skriver ut vissa meningar som direkta citat ger hon även sin text en stark prägel av autenticitet, samtidigt som påtagligheten och närheten blir större för läsarna: vi kan sägas dela läsning tillsammans med Nils Ivar. Användandet av externa källor är också ett grepp som återfinns i de dokumentära romaner om Förintelsen som skrivits av icke utsatta. Källorna, som i sig kan vara konstruerade, fungerar som medel för att försöka uppnå den auktoritet som de överlevandes berättelser, självbiografiska eller fikcionaliserade, automatiskt får.⁵¹ I Subers icke-fiktiva 'källa' kan drag från olika ögonvittnesskildringar från tyska arbets- och koncentrationsläger kännas igen.⁵²

Subers arbetsätt kan även jämföras med Eyvind Johnsons återgivande av tidningsrapporter i andra delen av Krilonserien, *Krillons resa*, som gavs ut hösten 1942, vid samma tidpunkt som *Vänd ditt ansikte till mig*. Tidningsrapporterna utgörs av vittnesmål från nazisternas tortyr av norska motståndsmän och i *Krillons resa* finns ett helt kapitel som bygger på dessa. Intressant nog vidtas inga åtgärder mot romanen, trots kritik från den tyska legationen.⁵³ Per Anders Wiktorsson pekar på ett antal orsaker till detta i sin avhandling om Krilonserien, *Den utvidgade människan* (2010). Wiktorsson menar att i och med fikcionaliseringen mildras det politiskt brännbara i skildringen. Det finns inte heller någon riktigt »effektiv instans« när det handlar om att kontrollera litteraturen.⁵⁴ Dessutom har det skett en avgörande vändning i kriget under det halvår som gått mellan mars 1942, då tidningsrapporterna om tortyren ledde till konfiskering av sjutton dagstidningar, och utgivningen av Johnsons roman i november samma år.

Vänd ditt ansikte till mig drabbas inte ens av någon anmärkning. Suber skiljer sig visserligen från Johnson i sitt användande av verklighetsrelaterade 'källor': detta sker utspritt i texten, så till exempel återges judelagarna och ett längre citat ur ett av Hitlers tal vid olika tillfällen.⁵⁵ Johnson ägnar ett helt kapitel åt vittnesmål från torterade norrmän, vilket förmodligen gör det till ett mer 'synligt' inslag. Men om Subers roman ses i sin helhet måste det betraktas som förvånande att inte tyska legationen reagerar: författaren porträtterar synnerligen skarpt både svenska nazister och antisemiter och ger osminskade inblickar i förföljelserna av judar.⁵⁶ Hitlers namn anges också ett antal gånger, något Johnson undviker.⁵⁷ Subers roman ges dessutom ut på ett stort, etablerat förlag (Norstedts), roma-

nen recenseras i en rad stora dagstidningar och kallas bland annat »trovärdigt vittnesmål« på grund av att författaren skapar en inifrånskildring av hur antisemitism och nazism påverkar den svenskjudiska gruppen som betraktat Sverige som sitt fosterland.⁵⁸ Suber är dessutom välkänd i sin samtid. I sin recension i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* menar Mia Leche att boken är »en fackla i skymningstider« och att förlaget som gett ut den bör hedras.⁵⁹ Baksidestexten talar också sitt tydliga språk: »Margareta Subers förnäma berättarkonst har kanske aldrig nått högre än i skildringen av professor Edvard Zender, hans familj och hans stamfränder – hennes roman är ett skakande mänskligt dokument och en flammande protest mot antisemitismen«. Här finns flera faktorer som pekar mot att boken uppfattades som ett viktigt vittnesbörd om samtiden. Samtidigt underbyggs Wiktorssons påpekande om en ineffektiv kontroll av litteraturen eftersom inga censurerande åtgärder vidtas.

— TYSTNADEN KRING »DÄRBORTA«: BANKETTEN

Marika Stiernstedts roman *Banketten* handlar om den förmögne Jakob Cottonn och hans familj. Jakob firar sin 60-årsdag under romanens gång, därav titeln. Föremålet för Jakobs ungdomsförälskelse i Paris, serbiska Halla Riznic, är den karaktär som kommer att stå i fokus i det följande. Halla har varit fånge i tyskt koncentrationsläger och läsaren möter henne efter befrielsen, vid ankomsten till Sverige. Halla är en bifigur i romanen, men ändå av central betydelse eftersom Stiernstedt via henne prövar att återge hur en överlevande från Förintelsen reagerar när hon väl räddats ur fångenskapen. Stiernstedt har valt att porträttera en politisk fånge, motståndskvinna och socialist – något som får sin förklaring av romanen i övrigt som visar socialismens fördelar.

Banketten är publicerad 1947, vilket innebär att författaren haft tillgång till efterkrigsinformation om Förintelsens fasor. Jag vill här börja med att ge ett exempel på en återgivning, via ett utifrånperspektiv på de utsatta. Sköterskan som tar hand om Halla reflekterar kring de överlevande:

— Bårarna bars försiktigt fram, en och en, och alla transporterade de ett öde med sig: liv, död, liv, död. Ja, sannerligen inte mer än dessa två alternativ att välja på, men det räcker till. Tänk om man skulle ligga i den vågskålen! Som plockad kyckling.⁶⁰

Bilden av plockad kyckling ger direkt associationer till de fotografier av utmärglade på dödens rand eller redan döda som sprids i samband med krigsslutet. Stiernstedts bild belyser också de animaliska, icke-mänskliga sidorna av Förintelsen

som gör de förföljda till (döda) djur. Detta narrativa grepp, ett bildliggörande av lidandena, ser jag dock som ett risktagande som kan skapa distansering likaväl som empati. Med denna bild, frammanad för en inre blick, finns även risk för ett så kallat »pornografiskt« seende, som kan uppstå inför bilder som just avhumaniserar mänskligt lidande.⁶¹

Detta grepp vänds i sin motsats när Stiernstedt utgår från den person som varit utsatt för förföljelserna. Här använder hon sig istället av icke-gestaltning och försöker inte sätta ord på fasorna. Själva lägret och tiden i detta får av Halla benämnas som »därborta« eftersom det är alltför ångestskapande för att i övrigt kunna beröras: »det ställe som hon förbjudit sig att blicka tillbaka på«.⁶² Denna icke-återgivning av lägertiden känns igen från en av de första svenskspråkiga skildringarna med ett självbiografiskt perspektiv, nämligen Zenia Larssons *Skuggorna vid träbron* (1960), följd av *Lång är gryningen* (1961), som behandlar en judisk flyktings erfarenheter från kriget. I första delen gestaltas tiden i gettot, i nästa del äger befrielsen rum. Själva lägertiden omges med tystnad.

Här är det intressant att knyta an till den forskning kring förintelselitteraturen som opererar med begreppet stumhetens trop (»trope of muteness«). Sara R. Horowitz tar i sin studie *Voicing the Void* (1997) upp avbrott och tystnader i texterna som kan ligga både på handlingsplanet och hos enskilda karaktärer som inte förmår berätta – det senare ser vi hos Stiernstedt.⁶³ Problemet kan även finnas på en annan nivå, den språkliga: en traumatisering ägde rum under själva Förintelsen som allvarligt försvårar eller omöjliggör ett senare betecknande och begripliggörande, menar Ernst van Alphen i sin studie *Caught by History* (1997).⁶⁴ Den stora svårigheten i att (re)presentera Förintelsen fångar Stiernstedt med ordet »därborta«, ett ord som kännetecknas av både vaghet och distans.

Stiernstedt återger Hallas tankar i nutid via en delvis ostrukturerad text, vilket möjliggör för läsaren att träda in i karaktärens inre kaos, samtidigt som det kan ses som ett grepp som också kan fungera distansnerande och därmed motverka igenkänning och erkännande: för att ett erkännande av »den andra/e« skall uppnås krävs att läsaren även godtar »chaos and incoherence«, menar Qvarnström.⁶⁵ Tidsperspektivet är ovisst för Halla och därmed också för läsaren. Texten pekar mot att Hallas tidsuppfattning slagits sönder i lägret: lägertiden ställs mot ett »förr« då hon drog upp klockan varje kväll.⁶⁶ Det finns inte heller något »framåt« för Halla: för denna karaktär är det bara döden som väntar.⁶⁷ Även när Halla börjar förstå att hon överlevt, undflyr säkerheten henne. Mörkret vinner hela tiden över ljuset och den annalkande natten är skräckfylld:

— För nu kommer den där fasansfulla ångesten krypande liksom från golvet. Det får inte bli mörkt! Halla vill inte

skrika, men om hon inte skulle kunna låta bli? Hur går det då, hur går det! Vad gör de då?⁶⁸

Här visar Stiernstedt via sin karaktärs reaktion, än en gång utan att beskriva eller skildra något skeende, hur erfarenheterna från lägret tar överhanden, mörkret likaså. När Halla sedan, efter sjukhusvistelsen, förnekar den rädsla för mörkret, som hon tidigare så tydligt plågas av, blir detta på textens ytplan ett tecken på att romankarakteren närmar sig det som både hon och omvärlden ser som en friskförklaring: att inte tänka på lägertidens fasor, att endast blicka framåt. Men ur den före detta lägerfångens perspektiv är själva tron på en framtid samtidigt naiv: »Leva ska man. Leva. Det är order: Achtung!«. ⁶⁹ Det tyska »Achtung« med alla dess olycksbådande undertoner, både en varning och ett kommando, gör att levandet får en påtvingad, i det närmaste cynisk karaktär.

—DET EVIGT ÅTERKOMMANDE MINNET:
HJÄLTEGLORIAN

I *Hjälteglorian* väljer Hertzman-Ericson två olika tillvägagångssätt för att återge förföljelserna, båda relaterade till de manliga gestalterna i den tyska flyktingfamiljen Hausler, far och son. Än en gång har vi anledning att betänka hur judiskhet och maskulinitet skrivs samman: det är de reflekterande och känsliga personerna av manligt kön vars erfarenheter av förföljelse återges, medan fru Hausler framställs som att hon tryggt landat i en svensk vardag. För att kunna beröra barnets erfarenheter väljer författaren en försiktig och psykologiskt grundad (icke-)återgivning. Även här råder »stumhetens trop« kring själva lägervistelsen och läsaren får istället följa pojken Walter på dödsmarschern mot slutet av kriget:

— Som andra barn levde han i nuet. Det förflutna var en töcknig dröm, men någon gång klarnade det, och då var det händelser som framträdde i blixtbelysning, tills de åter blev suddiga och otydliga.

Det var de långa, långa vägarna och trampet före honom och bakom honom. Släpande steg, halta steg, uttröttade steg. Man gick och gick, och till slut kände man inte att man hade några ben. Det fanns inga. Bara något mjukt som sackade ihop under honom. Då bar fadern honom [...] Och en hård kommandostämman röt:

– Schneller, schneller.

Han kom ihåg de dammiga tistlarna vid väggkanten. Den frusna ödsligheten över de grå fälten.⁷⁰

Walters minne framställs som ett undantag, liksom för att förklara hur barnets psyke gör livet efter lägret någorlunda dragligt. Walter berättar dock, men endast för en god vän, inte

för läsaren. Detta skulle kunna tolkas som att författaren vill skona läsaren – och kanske också sig själv – från att konfronteras med de allra grövsta övergreppen, det vill säga dem som begås mot barn. Det är istället via herr Hausler som texten ger en inblick i själva lägertiden. Minnena tvingar sig på:

- Han ville inte se. Han ville inte höra. Men något som var starkare än vilja och förnuft drev honom mot det förgångna. Han hörde den metalliska, känslolösa robotrösten:
 – Rechts, links, rechts, links, rechts, links, i en evig upprepning som borrade hål i trumhinnorna.
 Hopplöshetens, armodets och svältens gråa led av sammangyttrad mänsklighet, stapplande, blinda och deformerade som skuggestalter från Hades. Det ena ledet till gasugnarna, det andra till koncentrationslägret. Portarna slöts. Farväl till vänner, anförvanter och stamfränder. Konglomeratet, som knappast längre kunde kallas mänskligt, orkade inte med det samfällda skri som borde fått jorden att remna.⁷¹

Friedrich Hausler kan aldrig glömma och därför aldrig bli en hel människa. Mot sin vilja återupplever han det fasansfulla om och om igen: det finns ingen möjlighet att undkomma. I detta citat ser vi, liksom i de två föregående, hur tyska språket reduceras till kommandoord och blir ett språk som bär »the burden of atrocity« för att tala med Horowitz.⁷² Hertzman-Ericsons framställning visar även hur erfarenheterna från lägret aldrig kan återges som en berättelse med början, mitten och slut. Enligt van Alphen är Förintelsen omöjlig att erfara i just denna bemärkelse: den som är/var utsatt kan inte på något plan förhålla sig till en kronologiskt ordnad struktur. Att försöka skapa ett linjärt narrativ skulle harmonisera skeendet som något avslutat, menar van Alphen, vilket det inte är för den som varit utsatt.⁷³ Denna aspekt av något oavslutat förmedlar Hertzman-Ericson i sin text. Här finns samtidigt den rumsliga och tidsliga distans som krävs för att förklara den drabbade gruppens uteblivna protest: den bokstavligen obeskrivliga plåga som dessa människor utsätts för har dränerat dem på all kraft och alla formuleringsmöjligheter och därmed på förmågan att göra motstånd. De blir objekt och offer utan individualitet – »sammangyttrad mänsklighet«, »skuggestalter«, »konglomerat«.

— ATT VITTNA OM SIN TID —

Genom att identifiera och diskutera olika narrativa grepp och framställningsformer hos Suber, Stiernstedt och Hertzman-Ericson har jag visat hur författarna ifråga går tillväga för att avge vittnesbörd om följderna av både antisemitism och nazistisk raspolitik i svenska sammanhang, detta för att i

förlängningen skapa medkänsla och förståelse för olika utsatta grupper i sin tid.

Läsaren får möta förföljelser i en svensk kontext både i *Vänd ditt ansikte till mig* och *Hjälteglorian*: här gestaltas attacker mot svenskjudar och judiska flyktingar, vilkas perspektiv läsaren kommer nära, medan förövarna avhumaniseras – medelklasspubliken blir pöbel, de snöbollskastande pojkarna fegasadister. Den nazistiska föredragshållaren både demoniseras och dumförklaras: i denna karakteristik blir Subers roman öppet politisk i sin antinazism. För att en judisk person överhuvudtaget skall kunna undkomma antisemitismens stämplingar i det dåtida svenska sammanhanget krävs den mest maskulina och auktoritetsskapande positionen av alla, nämligen den krigförande soldatens – Suber visar att först här blir sammansmältningen mellan svenskt och judiskt möjlig.

När det gäller återgivningarna av de tyska nazisternas förföljelser utnyttjar Stiernstedt, Hertzman-Ericson och Suber olika grepp som alla känns igen från förintelselitteratur i olika genrer: autenticitetsskapandet, icke-återgivningen och det evigt återkommande minnet. Andra världskrigets förföljelser och dessas följder framställs här, om än fragmentariskt, för första gången i svensk litteratur. Den nazistiska politiken visar sig få återverkningar också i en svensk kontext. I *Vänd ditt ansikte till mig*, *Banketten* och *Hjälteglorian* framkommer hur de nationella gränserna luckras upp på grund av världskatastrofen, men även att det svenska folkhemmet inte är berett att inkludera några »främlingar«. Svenskarnas betänkligt snäva perspektiv behöver med andra ord breddas och det är med fiktionen som redskap som dessa författare vittnar – för att på så vis motverka oberördhet och ligkiltighet inför de övergrepp som begåtts och fortsätter att begås i antisemitismens och nazismens namn. ■

■ NOTER

1 Kristin Järvstad: »Beredskapstider. Om kön, nationalitet och medborgarskap i samtidsromaner från svenskt 1940-tal« i Eva Heggestad, Anna Williams & Ann Öhrberg (red.): *Fält i förvandling. Genusvetenskaplig litteraturforskning* (Möklinta, 2013).

2 Kristin Järvstad: »I krigets skugga. Våld, antivåld och kön i fiktiva texter från svenskt 1940-tal« i *Tidskrift för genusvetenskap* nr 2–3 2014.

3 Margareta Suber: *Vänd ditt ansikte till mig* (Stockholm, 1942); Marika Stiernstedt: *Banketten* (Stockholm, 1947); Gurli Hertzman-Ericson: *Hjälteglorian* (Stockholm, 1950).

4 Sofi Qvarnström: *Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget*. (Hedemora/Möklinta, 2009), 340.

5 Sidonie Smith & Julia Watson (red.): *Reading Autobio-*

graphy. A Guide for Interpreting Life Narratives (Minneapolis & London, 2001), 3.

6 Dana Greene: »Denise Levertov: 'The Poet in the World'« i Meg Jensen & Jane Jordan (red.): *Life Writing. The Spirit of the Age and the State of the Art* (Newcastle upon Tyne, 2009).

7 Daniel Brick (red.): *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig* (Stockholm, 1943).

8 Intervju med Suber av Synnöve Bellander: »Diktaren måste kämpa mot den andliga avtrubbningsen« i *Svenska Dagbladet* 2/11 1942. Stiernstedt svarar på en rundfråga i *VeckoJournalen*. Se Stiernstedt: »Escapism är förstälilig, men inte oberördhet« i *VeckoJournalen* 1944: 18.

9 Sofi Qvarnström: »Recognizing the Other. The Armenian Genocide in Scandinavian Literature« i Claes Ahlund (red.): *Scandinavia in the First World War. Studies in the War Experience of the Northern Neutrals* (Lund, 2012).

10 Här kommer Sara R. Horowitz: *Voicing the Void. Muteness and Memory in Holocaust Fiction* (Albany 1997), och Ernst van Alphen: *Caught by History. Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory* (Stanford, 1997) att användas.

11 Dessa diskussioner återges till exempel i Horowitz: *Voicing the Void*, van Alphen: *Caught by History*, Sue Vice: *Holocaust Fiction* (London & New York, 2000), Anders Ohlsson: »Men ändå måste jag berätta«. *Studier i skandinavisk förintelselitteratur* (Nora, 2002) och Phyllis Lassner: *Anglo-Jewish Women Writing the Holocaust* (Basingstoke, 2008).

12 Vice: *Holocaust Fiction*, 4; Ohlsson: »Men ändå måste jag berätta«, 36.

13 Linn Areskoug: *Den svenske mannens gränsland. Manlighet, nation och modernitet i Sven Lidmans Silfverstååhlsvit* (Uppsala, 2011), 116.

14 Bibi Jonsson: *Bruna pennor. Nazistiska motiv i svenska kvinnors litteratur* (Stockholm, 2012), 285–290.

15 Denna slutsats grundas i min omfattande genomgång och inläsning av svenska kvinnliga författares samtidsromaner från 1940-talet. Jag bygger genomgången på *Svenskt författarlexikon. Biobibliografisk översikt, 1900–1940* (Stockholm, 1943) respektive 1941–1950 (Stockholm, 1953), båda utarbetade av Bengt Åhlén.

16 Se till exempel Lars M. Andersson: *En jude är en jude är en jude... Representationer av »juden« i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund 2000); Henrik Bachner: »Judefrågan«. *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige* (Stockholm, 2009); Lena Berggren: *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens historia* (Stockholm, 1999); Carl Henrik Carlsson: *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (Uppsala, 2004).

17 Karin Kvist Geverts: *Ett främmande element i nationen*.

Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944 (Uppsala, 2008); Mikael Byström: *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (Stockholm, 2006).

18 Bachner: »Judefrågan«, 14–15. För ett utmärkt sammandrag av antisemitismens historia se Berggren: *Nationell upplysning*, kap. 1.

19 Carlsson: *Medborgarskap och diskriminering*, 37.

20 Ingvar Svanberg & Mattias Tydén: *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm, 2005), 50.

21 Greene: »Denise Levertov: 'The Poet in the World'«, 21, 23–25.

22 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 86.

23 Föreningen och dess verksamhet undersöks i Berggren: *Nationell upplysning*, kap. 6.

24 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 91.

25 Qvarnström: *Motståndets berättelser*, 26.

26 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 89.

27 Berggren: *Nationell upplysning*; Henrik Bachner »Judefrågan«; Svanberg & Tydén: *Sverige och Förintelsen*.

28 Carlsson: *Medborgarskap och diskriminering*, 37.

29 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 88.

30 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 57.

31 Svanberg och Tydén: *Sverige och Förintelsen*, 52.

Suber är den första bland de kvinnliga prosaisterna att använda ordet »förinta« – Stiernstedt gör detsamma först 1944 i *Indiansommar 39*.

32 Kvist Geverts: *Ett främmande element i nationen*, 38.

33 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 60, min kursiv.

34 Svanberg & Tydén: *Sverige och Förintelsen*, kap. 8.

35 Qvarnström påtalar att perspektivskiften kan bygga en mer komplex bild av en karaktär och därmed skapa sympati (Qvarnström: »Recognizing the Other«, 184). Här ser vi istället motsatsen: hur de olika perspektiven gör att (en eventuell) sympati med karaktären bryts ner. Ett osympatiskt personporträtt kan skapa sympati på ett mer övergripande plan – som här för den svenskjudiska gruppen.

36 Hertzman-Ericson: *Hjälteglorian*, 252.

37 Qvarnström: *Motståndets berättelser*, 20–24.

38 Qvarnström: *Motståndets berättelser*, 23.

39 Hertzman-Ericson: *Hjälteglorian*, 111. Qvarnström diskuterar berättelsen som anklagelse i *Motståndets berättelser*, 342. Hertzman-Ericson använder för övrigt begreppet »blodskuld« även i sitt inlägg i *Mot antisemitismen från 1943* (*Mot antisemitismen*, 54).

40 Hertzman-Ericson: *Hjälteglorian*, 111, min kursiv.

41 Areskoug: *Den svenske mannens gränsland*, 112–122.

42 Zygmunt Bauman: *Auschwitz och det moderna samhället* (Göteborg, 1994 [1989]), 83.

43 Bauman: *Auschwitz och det moderna samhället*, 86.

44 Bauman: *Auschwitz och det moderna samhället*, 87. Se Bachner: »*Judefrågan*« för det svenska sammanhanget.

45 Däremot finns romaner som skildrar nazisternas terroriserande krigföring och ockupationspolitik, i kombination med att den fascistiska maskulinitetstypen porträtteras, till exempel Irja Browallius *Mot gryningen* (1943) och de redan nämnda romanerna av Stiernstedt, *Attentat i Paris* samt *Indiansommar 39*. Se även Järnvad: »Beredskapstider. Om kön, nationalitet och medborgarskap«, 218–219.

46 1958 publiceras Cordelia Edvardsons *Så kom jag till Kartago* med självbiografisk grund. Edvardson publicerar verket under pseudonymen Maria Heller (Ohlsson: »*Men ändå måste jag berätta*«, 123).

47 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 34.

48 Ibid.

49 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 35.

50 Hos Svanberg och Tydén finns ett rikligt källmaterial som visar att dagstidningar och tidskrifter, som till exempel *Judisk krönika*, rapporterar om förföljelser av judar från nazisternas maktövertagande och framåt (Svanberg & Tydén: *Sverige och Förintelsen*, 113–123). Här handlar det genomgående om skriven text. Det är först efter befrielsen som *Förintelsen* avslöjas i hela sin vidd, då med hjälp av fotografier och journalfilmer (Svanberg & Tydén: *Sverige och Förintelsen*, 42, 387, 395).

51 James E. Young: *Writing and Re-Writing the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation* (Bloomington, Indianapolis, 1988), 60–62.

52 För fylliga citat från en rad rapporter och ögonvittnesskildringar i svensk press och svenska skrifter och tidskrifter från 1933 och framåt, se Svanberg och Tydén: *Sverige och Förintelsen*, till exempel 129–135 och 206–217.

53 Per Anders Wiktorsson: *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi* (Stockholm/Stehag, 2010), 145. Samma behandling röner Stiernstedts *Attentat i Paris* som ges ut i oktober 1942 (Wiktorsson: *Den utvidgade människan*, 106).

54 Wiktorsson: *Den utvidgade människan*, 145.

55 Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*, 71, 92–93.

56 En samtida röst, Mia Leche, menar något liknande i sin recension av Subers roman: »Om också inte modet vuxit hos dem som här i landet vakar över att det fria ordet inte skenar över skacklorna, tycks i varje fall anledningarna till fruktan ha minskats, ty hade boken kommit ut för ett par år sedan är det fara värt att den blivit beslagtagn« (Leche: »En roman om svensk judendom« i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 29/10 1942).

- 57 Wiktorsson: *Den utvidgade människan*, 128.
- 58 I.H (sign.): »Inlaga och vittnesmål« i *Dagens Nyheter* 2/11 1942.
- 59 Leche: »En roman om svensk judendom«.
- 60 Stiernstedt: *Banketten*, 37.
- 61 Judith Butler diskuterar dessa aspekter hos fotografiet i *Krigets ramar. När är livet sörjbart?*, Hägersten 2009, 86–88.
- 62 Stiernstedt: *Banketten*, 343. Ordet »därborta« är kursiverat i originalet.
- 63 Horowitz: *Voicing the Void*, se särskilt kap. 2: »The Figure of Muteness«.
- 64 Van Alphen: *Caught by History*, 44–45.
- 65 Qvarnström: »Recognizing the Other«, 186.
- 66 Stiernstedt: *Banketten*, 41.
- 67 Stiernstedt: *Banketten*, 49.
- 68 Stiernstedt: *Banketten*, 44–45.
- 69 Stiernstedt: *Banketten*, 50.
- 70 Hertzman-Ericson: *Hjälteglorian*, 181.
- 71 Hertzman-Ericson: *Hjälteglorian*, 114–115.
- 72 Horowitz: *Voicing the Void*, 31.
- 73 Van Alphen: *Caught by History*, 53–55.
-